

Ա. Ռ. Ա. Զ. Գ. Ս

Հ Ա Յ Ո Յ

Եղևն ոմանք յանբարեսէր անձանց որք յառաջ քան զաւուրս զայսոսիկ ոչ սակաւ չարախօսութիւնս հրատարակեցին զմէնչ եւ զգործոց մերոց՝ անհիմն՝ անհաստատ եւ անիրաւ բանիւք, որպէս թէ եկեղեցական դրամօք շահեցեալ եւ զեկեղեցին կողոպտեալիցեմք: Թէպէտ եղևն եւ ոմանք որք զընդդէմն գրեցին, եւ յայտ յանդիման ցուցին զանիրաւ զրպարտութիւնս նոցա, բայց մեք ըզբանս չարախօսացն մերոց անարժան համարելով պատասխանուոյ՝ թողաք յարհամարհութեան:

Իսկ այժմ երբ ողորմութեամբն Աստուծոյ հասաք մեք ինպատակն մեր՝ զոր արդէն ի 1840 ամէ եղեալ էաք առաջի մեր, այսինքն կանգնել ի մէջ ազգիս Հայոց աստուածահաճոյ շինուած ինչ, որ եւ էառ զլրումն աւարտմամբ մեծածախ եւ հոյակապ շինութեան ԽԱԼԻՊԵԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԻՍ ԻԹԷՆՈՂՈՍԻԱ քաղաքի, եւ մեք յՑ Սեպտեմբերի 1862 տարւոյս արժանացաք աչօք մերովք տեսանել զմեծահանդէս տօնախմբութիւն նաւակատեաց նորա, եւ զմուտսն անդր 153 մանկանց ազգիս Հայոց յամենայն քաղաքաց՝ յուսումն աստուածալաշտութեան եւ հաստատուն պահպանութեան Լուսաւորչական կրօնի եւ դաւանութեան մերոյ, — ոչ աւելորդ համարիմք եւ մեք առնել միանգամ հրատարակութիւն ինչ առ ազգս Հայոց, եւ տալ ճշգիւ տեղեկութիւն զամենայն գլխաւոր պարագայից այսր եղելութեան:

Ա.

Յորժամ ըստ անբաղդութեան մերոյ յամին 1838 կորուսաք մեք զմիակ արու զաւակն մեր, որ էր պատանի 22 ամաց՝ զարդարեալ ներքին եւ արտաքին գեղով եւ ամենայն բարեմասնութեամբք, եւ զմարմին վերափոխելոյն առ Աստուած՝ Թաղեցաք ի սիրտ երկրի իկիւրակէի աւուր զատկի Յարութեան Տեառն, այնուհետեւ սկսաք խոր-

հել իմեծի տրտմութեան մերում թէ ո՞րպէս թողուցումք մեզ յերկրի յիշատակ ինչ բարի. եւ յայս հաստատեցաք զմիտս մեր՝ զի կանգնեցուք ինախիջեւան քաղաքի աղքատանոց մի ընդարձակ վասն 33 ընտանեաց՝ հանդերձ որիշ ուսումնարանաւ վասն մանկանց աղքատացն այնոցիկ, եւ որիշ հիւանդանոցաւ վասն 12 անկողնոց՝ թէ սակս այնց աղքատաց եւ թէ սակս այլոց, եւս եւ եկեղեցի որիշ առ աղքատանոցաւն: Ձայս դիտաւորութիւն մեր յայտնեցաք հասարակութեանն նախիջեւանի յամին 1840, եւ ցուցաք նոցա զգծագրութիւն նորին՝ ասելով թէ ահա մեք ըստ այսմ օրինակի մատարաստեալ եմք շինել աղքատանոց մի, եւ շնորհել քաղաքիս, ընդ անուամբս «ԽԱԼԻՊԵԱՆ ԱՂՔԱՏԱՆՈՅ» . եւ վասն սպասանութեան նորին ցուցաք զաղբիւրս ինչ եկամտից պատկանեալս քաղաքին: Հասարակութիւնն յայտնեաց յայնժամ զջերմեռանդն յսժարամտութիւն իւր առ այն առաջարկութիւն մեր, եւ արարեալ ժողով (*գիրկաւոր*) հանդերձ քաղաքական գլխովն (*կոյովայիւ*) եւ հոգաբարձուք՝ ետուն մեզ զհաւանութիւն իւրեանց, զի մատուցանիցեմք ուր հարկն իցէ. զոր եւ արարաք իսկ: Գնաց առաջարկութիւն մեր առ Մինիստրն ներքին Գործոց, եւ յետ բազում նամակագրութեանց՝ ել Կայսերական վճիռ հաստատութեանն յամին 1846: Սակայն յետ այնր հաստատութեան եւս եղևն իմէջ Մինիստրին եւ մեր բազում երթեւեկութիւնք թղթոց ընդ ամս քանի մի, մինչեւ տուաք մեք վախճանական պատասխանի՝ թէ մերս դիտաւորութիւն էր ունել զայս բարեգործական յիշատակ մեր ինախիջեւան քաղաքի՝ ուր ծնեալս եմք. եմէ այն ոչ լինիցի, կատարեսցուք մեք զգիտաւորութիւն մեր յայլ կողմանս Հայոց. զի բարեգործութիւն առնելն ո՛ւր եւ իցէ մի եւ նոյն է վասն մեր, յորժամ ազգն է որ վայելիցէ:

Յետ այնորիկ իգալն յայս Վիճակ նորոյ Առաջ-
նորդին՝ Մատթէոսի Արքեպիսկոպոսի՝ ծագեցաւ
իմէջ մեր եւ նորա անբաւականութիւն, իսկա-
ճառս եկեղեցական դրամոց յանձնելոց մեզ ինե-
րսէ Կաթողիկոսէ (արդ իՏէր հանգուցելոյ). եւ
մեր այնուհետեւ բոլորովին յուսահատեալ՝ հա-
նաք իմտաց մերոց զառաջին խորհուրդն մեր,
եւ մտախոհ լինէաք թէ արդեօք ո՛րպէս սահմա-
նեալ իցէ Աստուած լինել վերջաւորութեան դի-
տաւորութեանն մերոյ. իսկ որչափ ինչ պատ-
րաստեալ էաք յայնմ միջոցի ինիւթ շինուածոյն ի
նմին տեղուջ՝ զայն յայլ պէտս իգործ եղաք, բայց
մեծ մասն նիւթոցն հարկաւ իկորուստ գնաց:

Եւ քանզի յիշեցաք իվեր այսր զանբաւականու-
թիւնն ծագեալ իմէջ մեր եւ Առաջնորդին, հարկ
համարիմք գրել աստ զպատմութիւն իրացն իսկըզ-
բանէ ճշմարտութեամբ եւ բացայայտ բանիւք,
որպէս զի յայտնի լինիցին ազգիս Հայոց ստու-
թիւնքն այնորիկ զորս անբարեսէրք ոմանք հրա-
տարակեցին իրագիրս:

Բ.

Յամին 1842, յորում հասարակութիւնն Նախի-
ջեւանի վերստին ընտրեաց զմեզ *Կոյովա*, այսինքն
քաղաքագլուխ, աւելի քան զտասն ամբ էին յորմէ
հետէ առաջնորդն Վիճակիս Արքեպիսկոպոսն Ներ-
սէս ոչ կարողանայր ոչ միայն զեկեղեցական գու-
մարս այսր վիճակի՝ զմնացեալն իծեռս այլ եւ
այլ անձանց՝ հաւաքել, այլ եւ ոչ զհաշիւս նոցին
իծեռս բերել. զի մեծաւ մասամբ իկորուստ գնա-
ցեալ էին դրամքն: Ուր ուրեմն յուսահատեալ ի
գլուխ հանելոյ զգործն զայն ինքնին, առաջա-
դրեաց մեզ (թէ եւ յայնմ միջոցի ոչ այնքան ի
բարւոք կարծիս էր զմէնջ) յանձն առնուլ զայն
աշխատութիւն, եւ ըստ մերումս դատողութեան
ջանահնար լինել՝ գործակցութեամբ անդամոց
Հոգեւոր Կառավարութեանն Նախիջեւանի՝ յերե-
ւան հանել զհաշիւս եկեղեցական դրամոց, եւ
զնոյն իսկ զդրամն պահանջել եւ ամբողջ իծեռս
բերել, եւ պահել առ մեզ յապահովի: Իսկ մեր ոչ
կարացաք ընդդէմ կալ առաջադրութեան եւ
խնդրոյ յիշեալ Առաջնորդին. նա զի եւ արդէն իսկ
դժկամակեալ էր նա ընդ առաջաւորս հասարա-
կութեանն Նախիջեւանի. ուստի յանձնառու եղաք
կատարել զկամս նորա, եւ այնու եւս շահել զնա

եւ զվիրաւորութիւն սրտին փարատել: Ձիետ
եղաք գործակցութեամբ Հոգեւոր Կառավարու-
թեանն պահանջել զհաշիւս եկեղեցական գումա-
րաց յայլ եւ այլ անձանց, եւ բազում դժուարու-
թեամբ հազիւ հազ կարողացաք իծեռս բերել
39,235 մանէթ. եւ այն ո՛չ թէ զամենայն առձեռն
դրամով, այլ զմասն ինչ, եւ վասն մնացելոցն
տոմսակս եւ մուրհակս միայն առնելով. այնպէս
զի իգալստեան իւրում իքաղաքն մեր յամին 1844,
ընթերցաւ առաջի ժողովոյն զտոմսական զայնո-
սիկ, եւ յայտնեաց զգործնակութիւն իւր զմէնջ.
ընդ որ զարմացան ամենեքին: Եւ թէպէտ մեր
բազումս ջանացաք ազատիլ այնուհետեւ յայնմ
գործոյ, բայց նա բոլորովին անլսող եղեւ աղա-
ջանաց մերոց. քանզի կասկածէր թէ գուցէ գու-
մարն այն ոչ հաւաքեսցի ըստ արժանւոյն եւ ըստ
ժամանակին. եւ յիրաւի, զի դժուարին յոյժ էր
գործն. եւ ինքն իսկ Առաջնորդն քաջ գիտէր զայն.
վասն որոյ եւ ասէր բանիւ եւ գրով՝ առ հասարա-
կութիւնն եւ առ Մինստրն՝ թէ «Յարուծիւնն Խա-
լիպեան զայս դրամ համարեա թէ յիւրոց սեպ-
հական ընչիցն գոյացուցեալ է, եւ ոչ թէ յայ-
լոց հաւաքեալ»: Եւ ոչ այսու շատացեալ, յանձն
արար մեզ՝ մինչեւ ցգալ նորոյ Վիճակաւոր Առաջ-
նորդին, — զի ինքն կաթողիկոսացեալ գնայր
յայնժամ յէջմիածին, — ունել իշխանութիւն թէ՛
իվերայ Հոգեւոր Կառավարութեան եւ թէ՛ իվերայ
երէցիօխանաց եկեղեցեացն Նախիջեւանի, հսկե-
լով իվերայ հաշուոց ելից եւ մտից եկեղեցական
դրամոցն. որով եւ գումար մտից եկեղեցա-
կան դրամոց տեղւոյն եղեւ իմիջոցի երից ամաց
10,215 մանէթ:

Յորժամ եկն առ մեզ յամին 1847 նոր Վիճա-
կաւոր Առաջնորդն Մատթէոս Արքեպիսկոպոս,
հանդերձ յանձնարարական թղթով Սրբազան
Կաթողիկոսին, մեր ամենայն պատուով ընկա-
լաք զնա. բայց որովհետեւ Կաթողիկոսն չէր
տուեալ նմա իշխանութիւն պահանջելոյ զդրամն
եղեալ իծեռին մերում, դժկամակէր նա ընդ այս
յոյժ. մինչեւ դրդմամբ քանի մի անձանց պա-
հանջեաց իմէնջ զդրամն. եւ մեր զառաջինն ոչ
հատուցաք, բայց յետոյ իպահանջել նորա **2000**
մանէթ՝ մեր իսկոյն առաքեցաք գիտութեամբ,
եւ յայտնեցաք Կաթողիկոսին. որ եւ հրաման

սաստիկ գրեալ առ նա՝ վերստին առ մեզ դարձոյց զդրամն զայն:

Իյերկարել այսր անբաւականութեան իմէջ մեր եւ Առաջնորդին՝ գրգռութեամբ անբարեսէր անձանց ոմանց իմերազնէից, եհաս բանն մինչեւ առ Մինիստրն, եւ պահանջեցան իմէնջ դրամքն. բայց մեր ոչ հատուցաք. քանզի Կաթողիկոսն սաստիկս գրելով պատուիրէր չհատուցանել, եւ առ Մինիստրն եւս գրէր չպահանջել իմէնջ, այլ յինքնէ. ուստի եւ Մինիստրն գրեաց Թողուլ եւ չպահանջել: Սակայն մեր զմտաւ ածելով զի գումարն այն եկեղեցական դրամ էր, եւ մեօք եկեալ էր իւրյս, բարւոք վարկաք գոնէ զվախճանական հաշիւն միայն ներկայացուցանել *խաղախան մակարարն* նախիջեւանի, զի յայտնի լիցի ամենեցուն. զոր եւ համառօտիւ նշանակեսցուք աստանօր.

Նախ, գումարն եկեղեցական հին դրամոց զոր գոյացուցեալ էաք՝ էր 39,235 ռ. արծ.

Երկրորդ, Թէ եւ ըստ առաջարկութեան Կաթողիկոսին զայս գումար պարտական էաք մեր հաւաքել եւ ի պատրաստի պահպանել, բայց մեր յայնր վերայ տոկոսիս եւս շահեցուցաք . 24,050 » »

Երրորդ, մինչեւ ցգալ նորոյ Առաջնորդին իբաղաքն Նախիջեւան՝ եկեղեցական հաշուոց կառավարութիւնն իծեռին մերում լինելով, յերիս ամս գոյացուցեալ էաք արդիւնս . . . 10,215 » »

Որով եւ բովանդակ գումարն լինէր **73,500** ռուպ. արծ. եւ զայս հաշիւ տեսեալ Կաթողիկոսին՝ գոհ լեալ էր. եւ Մինիստրն եւս յայտնեալ էր զգոհունակութիւն իւր:

Իսկ նորա՝ որք զայս ամենայն եղելութիւնս այլազգ հրատարակեցին, ոչ յարգարութիւն հայեւով՝ այլ ի կամս սրտից իւրեանց, սխալ եւ անհիմն հաշիւս առնէին: Նախ՝ զտոկոսիս դրամոցն հաշուէին **6** առ հարիւր, մինչդեռ ի Դրամատան Հասարակաց Խնամարկութեան (*խրիսնզ*) ոչ բերէր աւելի քան **2** առ հարիւր: Երկրորդ, հաշուէին եւ զտոկոսիս դրամոցն չեւ եւս ստացելոց: Եր-

րորդ, ոչ հաշուէին **15,000** մանէթն՝ զոր առ Կաթողիկոսն յղեալ էաք: — Եւ ահա երեքին մեծամեծ սխալանքս այսոքիկ բաւականք են իցոյց անկանոնութեան հաշուոց նոցա:

Գ.

Յամին 1857 յամսեանն Յունիսի եկն իբաղաք մեր այժմու նորընտիր Առաջնորդն Վիճակիս Նախիջեւանի եւ Պեսարապիոյ: Եւ մեր տեսեալ ի ձեռին նորա զԿայսերական Հրովարտակն բանալոյ ինձեղոսիա քաղաքի *Ազգային Վարժասուն Հայոց*՝ եկեղեցական դրամօք այսր Վիճակի, մեր յայտնեցաք նմա զմերս պատրաստականութիւն նուիրելոյ **50,000** մանէթ վասն ուսումնարանին շինութեան, եւ Թէ ուսումնարանն այն կոչեսցի *Խալիպեան*, եւ 20 մանկունք վարժեսցին անդ՝ ձերիաբար, եւ անուանեսցին *Խալիպեան ոսնկ*: — Ընդ այս հաւանեցաւ Վիճակաւորն, եւ ըստ այսմ ել եւ Կայսերական հաստատութիւնն, եւ մեր ձեռն արկաք մեծաւ ջերմեռանդութեամբ իշխնութիւնն այն, եւ հազիւ կարացաք յընթացս չորից ամաց յաւարտ հասուցանել ողորմութեամբն Աստուծոյ զմեծակառօյց շինուածն Խալիպեան ուսումնարանին, յորոյ վերայ փոխանակ **50** հազարին ծախսեցաք մինչեւ ցայսօր **152** հազար մանէթ. եւ ողորմութեամբն Աստուծոյ հասաք յայնօր, յորում՝ այսինքն յ8 Սեպտեմբերի 1862 տարւոյս աւելի քան **150** մանկունք մտին ինորաշէն ուսումնարանն մեր. որով եւ մեր հասաք նպատակին մերում: Զմեծութիւն շինուածոյս այսոքիկ անտի եւս կարելի է իմիտ առնուլ, զի գոյ ինմա տեղի ոչ միայն վասն **150**, այլ եւ վասն **200** գիշերօթիկ աշակերտաց:

Աստանօր ոչ կարեմ լուել եւ զայնմանէ՝ զի յընթացս չորից եւ հնգից ամացս ոչ սակաւ անձինք շարժեալք ի հակառակութենէ կամ յանարգ նախանձուէ՝ ասէին Թէ «Խալիպովն այնպէս մէկ շինուածքի ձեռք զարկից որ տակէն ելլել կարնալու չէ». եւ ոմանք եւս ասէին Թէ «Վարժատունն պարտքի տակ մնացիլ է, շուտով կուվալուի» եւ այլն. զոր եւ անզգամբ ոմանք տպագրութեամբ եւս հրատարակեալ էին: Բայց Թող տեսցեն այժմ Թէ ամենողորմն Աստուած զինչ արար. զի կարողացաք օգնականութեամբ նորա

այնպիսի իմն եռայարկ շինուած կառուցանել՝ որոյ երկայնութիւնն է **102** կանգուն, լայնութիւնն **63**, եւ բարձրութիւնն **21** : — Բաց յայնմանէ, այնպիսի իմն առանձին շնորհ ողորմութեանն Աստուծոյ փայլեցաւ ի վերայ այսր ձեռնարկութեան Վիճակաւոր Առաջնորդին մերոյ Գերապատիւ Գաբրիել Վարդապետի Այվազեան, զի թէ եւ յամենայն կողմանց յաճախեցին ազգի ազգի չարախօսութիւնք եւ հակառակութիւնք մեծամեծք իներքուստ եւ արտաքուստ, սակայն ուսումնարանս այս իչորեքամեայ միջոցին ոչ միայն չփակեցաւ, այլ եւ **153** աշակերտօք զետեղեցաւ յաւուր յայսմիկ ինորակերտ շինուածին մերում, յայտ յանդիման մերազնեայ եղբարց եւ օտարաց :

Ապա ուրեմն ամենայն այր բարեսէր եւ արդարասէր, ամենայն հայազգի անձն՝ որ իցէ Յըշմարտապէս ազգասէր, պարտի առանձին մտադրութեամբ հայել ի վերայ այսր գործոյ, եւ բարւոք իմիտ առնուլ թէ յայտնապէս մատն Աստուծոյ կայ յիրիս յայսմիկ, եւ առանձին իմն տնօրէնութիւն նախախնամութեան : Զի որ ինչ սկըսեալ էր ի 1840 թուականին, եւ յետոյ Կայսերական վճռով եւս հաստատեալ, այսինքն աղքատանոցն եւ ուսումնարանն շինելի ի նախիջեւան, յերկարեցաւ եւ յսպաղեաց պէսպէս պատճառօք մինչեւ ցերեւել այժմեան Վիճակաւորին . եւ ահա եկն եւ հաստատեցաւ եւ կատարեցաւ ի թէ ողոսիա յետ 22 ամաց ժամանակի : եւ ո՞վ որ երկբայեցի արդեօք ընդ այն՝ զի եւ յայսմիցեմ առաւել եւս հաստատեցի եւ օր ըստ օրէ ծաղկեցի ուսումնարանս այս՝ եթէ անխոտոր ընթացի ընդ շաւիղն գծագրեալ նմա յայժմու Հիմնադրէ եւ Վերատեսչէ սորին, որ է *սկիւրուս պահպանութիւն ազգային Լուսաւորչական դաստիարակ, եւ անաշխատ և լիակատար ուսումն ազգային լեզուի եւ գրականութեան եւ պատմութեան, հանդերձ մշտնիս բարեպաշտութեան, եւ ժամանակիս հարկաւոր գիտութեանցն եւ լեզուաց վարժութեան, եւ հաւատարմութեամբ առ խնամող Տէրութիւնսն*, ընդ որոց հովանաւորութեամբ

բն ի հանգստեան եւ ի խաղաղութեան եւ ի պէսպէս արտօնութիւնս վայելէ ազգս մեր :

Իսկ եւ մեր իմերմէ կողմանէ եւ ըստ կարի մերում յապահովել կամելով մարդկօրէն եւ նիւթապէս զապագայ հաստատութիւն ուսումնարանիս այսորիկ, ահա այժմէն իսկ նուիրեցաք նմին նախ՝ զկալուածն **6331** տեսեալին երկրի՝ զոր գնեալ եմք ի թրիմ իմերձակայս թէ ողոսիոյ, եւ երկրորդ՝ զերկոսին կրկնայարկ բարաշէն տունս մեր որք են ի թայրան քաղաքի . որոյ վասն եւ որոշեցաք զթիւ *Խալիպեան սանից* հասուցանել ժամանակաւ մինչեւ **930**, որք լինելոց են ոչ միայն ի Հայոց Ռուսաստանի, այլ եւ իբուն Հայաստանէ, ի Տաճկաստանէ եւ ի Պարսկաստանէ եւս :

Մեր եղեալ եմք իմտի՝ զի այսպիսի եկամտիւք, գուցէ եւ այլովք նուիրամբք՝ զորս յաջողեցէ մեզ Աստուած առնել առ այս նպատակ, ոչ թէ միայն հաստատութիւն առցէ ապագայ վիճակ ուսումնարանիս մերոյ, այլ եւ անկարօտ եղիցի օտարապատկան նպատից . եւ այնպէս իսպառ կարճեցին զբարանութիւնք ոմանց՝ որք կամին առանց իրաւանց ընդ վայր հարկանել զգործ եւ զդիտաւորութիւն մեր :

Յոյս մեր մեծ է յողորմութիւնն Աստուծոյ՝ թէ զայս ամենայն իմիտ առնլով ողջամիտ մասն ազգիս, ոչ ի զուր եւ վայրապար հայեցուածով ընթերցցի այսուհետեւ ի ճակատ Վարժատանս այսորիկ՝ ընդ յիշատակի անուան մերոյ *գնահատութեան* եւ *զգլխաւոր սնուն* ԱԶԳԻՍ ՀԱՅՈՅ, որում նուիրեալ է իմէնչ ուսումնարանս այս . ուստի եւ արացցէ եւ ինքն յիւրմէ կողմանէ զամենայն զոր ինչ եւ կարէ ի պահպանութիւն, ի հաստատութիւն եւ ի պայծառութիւն ազգայնոյ ուսումնարանիս, եւ օրհնեցէ զյիշատակս մեր՝ տեսանելով դարուց ի դարս զարդիւնս եւ զպտուղ դաստիարակութեանն տուելոյ իսմա մանկանց Հայաստանի :

Ի ԹԻՆՈՂՈՍԻԱ,
8 Սեպտ. 1862.

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԽԱԼԻՊԵԱՆ.

